

ISPARTALI HAKKI EFENDİ'NİN DİL BİLGİSİNE İLİŞKİN FİKİRLERİ VE SÖZCÜK TÜRLERİ TASNİFİ

ISPARTALI HAKKI EFENDİ'S IDEAS ON GRAMMAR AND WORD TYPES CLASSIFICATION

*Mevlüt GÜLMEZ**

*Berker KURT***

Özet

II. Meşrutiyet döneminin getirdiği geniş özgürlük alanında Türkçe çetin bir tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmalarda, Osmanlı Türkçesini bütün Osmanlılar arasında konuşulan bir dil hâline getirmek, dilin sadeleşmesini sağlamak, geçmişteki ve günümüzdeki Türk adıyla anılan bütün kavimleri araştırmak hedeflenmiştir. Bu hedefe yönelik Türk Derneği adıyla bir dernek dahi kurulmuştur. Bu derneği destekleyenlerden biri de siyasetçi ve müellif Ispartalı Hakkı Efendi'dir. Onun 22 Ağustos ve 29 Ağustos 1325 (1909) tarihlerinde Mekteb-i Hukuk'ta rüştiye (ortaokul) öğretmenlerine verdiği konferansta ele aldığı önemli konulardan biri de Türkçenin dil bilgisi özellikleri ve sözcük türleri tasnifidir.

Bu çalışmanın amacı, dönemin dil bilgisi tartışmaları arasında Ispartalı Hakkı Efendi'nin Türkçenin dil bilgisi özelliklerine ilişkin genel bilgilerini ve özel olarak da sözcük türleri tasnifini ortaya koymaktır. Sonuç olarak, Ispartalı Hakkı Efendi, dilimizde Arapça, Farsça ve Fransızcanın dil bilgisi kurallarıyla yapılan terkipler ve bu dillerden alınan sözcükler yerine Türkçelerinin kullanılmasını ve ölçünlü (standart) dilde İstanbul Türkçesinin esas alınmasını dilimizin geleceği açısından oldukça önemli görmektedir. Ayrıca Ispartalı Hakkı Efendi'nin dönemin önemli tartışmalarından biri olan sözcük türleri üzerine yaptığı tasnif oldukça önemlidir.

Abstract

Turkish has been the subject of an arduous debate in the area of broad freedom brought by the Second Constitutional Monarchy period. In these discussions, it was aimed to make Ottoman Turkish a language spoken among all Ottomans, to simplify the language, and to search all the tribes known as Turkish in the past and present. Even an association named Turkish Association has been established for this purpose. One of the supporters of this association was Ispartalı Hakkı Efendi, a politician and writer. One of the important issues he addressed at the conference he gave to rüştiye (Junior high school) teachers at Mekteb-i Hukuk (the Law School) on 22 August and 29 August 1325 (1909) was the grammatical features of Turkish and classification of word types.

The aim of this study is to reveal Ispartalı Hakkı Efendi's general knowledge about Turkish grammar features and especially classification of word types among grammar discussions of the period. As a result, Ispartalı Hakkı Efendi considered it significant to be used Turkish instead of the compounds made with the grammar rules of Arabic, Persian and French in our language and the words taken from these languages, and to be taken as a basis İstanbul Turkish in a standard language in terms of the future of our language. In addition, Ispartalı Hakkı Efendi's classification of word types, which is one of the important debates of the period, is very important.

Anahtar Kelimeler

*Lisan-ı Osmani Tedrisatı,
Ispartalı Hakkı,
Dil bilgisi,
Sözcük türleri*

Key Words

*The Ottoman language
education,
Ispartalı Hakkı,
Grammar,
Words Types.*

** Dr. Öğr. Üyesi,
Akdeniz Üniversitesi Eğitim
Fakültesi,
mgulmezz@gmail.com*

*** Dr. Öğr. Üyesi,
Akdeniz Üniversitesi Eğitim
Fakültesi, berkerakdeniz@
gmail.com*

Gülmez, M. ve Kurt, B.(2019). Ispartalı Hakkı Efendi'nin Dil Bilgisine İlişkin Fikirleri ve Sözcük Türleri Tasnifi, III. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildiriler. S. 121-132.

<http://symposium-ifwt.org/wp-content/uploads/2019/09/TAM-MET%C4%B0N.pdf>

Giriş

Osmanlı halklarını birbirleriyle kaynaştırıp bir Osmanlı ulusu yaratmak amacındaki II. Meşrutiyet dönemi, bunun sağlanmasındaki en önemli rolü Türkçeye vermiştir. Türkçenin gelişip büyümesiyle Osmanlıyı oluşturan halkların birlikteliğinin kuvvetleneceği düşüncesi, siyaset ve edebiyat dünyasında farklı cepheler oluşmasına, dolayısıyla Türkçenin çetin bir tartışma konusu olmasına sebebiyet vermiştir. Tartışmalar dâhilinde Türkçecilerin ilk örgütlenmesi, Ahmet Mithat, Velet Çelebi, Necip Asım ve Bursalı Tahir gibi İstibdat devri Türkçülük çalışmalarına yön veren isimler tarafından 1908’de kurulan “Türk Derneği” vasıtasıyla olmuştur. Dernek, Osmanlı Türkçesini bütün Osmanlılar arasında konuşulan bir dil hâline getirmeyi, dilin sadeleşmesini sağlamayı, geçmişteki ve günümüzdeki Türk adıyla anılan bütün kavimleri araştırmayı hedeflemiştir (Karal, 2001:81-82). Türk’ü ve Türkçeyi ön plana alan dernek, karşısında dilde ve kültürde batıya yönelmeyi, ulusçu veya ümmetçi olmayı savunan farklı cepheler ve görüşleri de bulmuş, savunucular tarafından dille ilgili yüzlerce eser vücuda getirilmiştir.

II. Meşrutiyet dönemini de içine alan 1850-1923 arasında 70 yıllık süre içinde yirmi küsur kavaid ve sarf isimleriyle dil bilgisi kitapları yazılmıştır (Polat, 2003: 449). 1850’de Ahmet Cevat Paşa ile Fuad Paşa’nın *Kavâid-i Osmaniyye*’si ile başlayan ve yine Ahmet Cevat Paşa’nın *Medhal-i Kavâid* (1852), *Kavâid-i Türkiyye* (1871) ve Süleyman Paşa’nın *İlm-i Sarf-ı Türkî*’si (1876) ile devam eden Tanzimat gramerlerini Abdülhamid ve Meşrutiyet dönemlerinde birçok gramer izler: Selim Sâbit, *Sarf-ı Osmani* (1298), Selim Sâbit, *Nahv-i Osmani* (1298), Ali Nazîmâ, *Lisân-ı Osmânî* (1302), Manastırlı Rif’at, *Külliyât-ı Kavâid-i Osmaniyye* (1303), Fazlı Necib, *Nev-Usûl Sarf-ı Osmani* (1304), Abdullah Râmiz Paşa, *Emsile-i Türkiyye* (1304), Necib Âsım, *Yeni Tertip Muhtasar Osmanlı Sarfı* (1308), Tahir Ken’an, *Kavâid-i Lisân-ı Türkî* (1309-1310), Manastırlı Rif’at, *Mükemmel Osmanlı Sarfı* (1310), Manastırlı Rif’at, *Hâce-i Lisân-ı Osmani* (1311), Râşid, *Külliyât-ı Kavâid-i Lisân-ı Osmâniyye* (1317), Ahmed Râsim, *Amelî ve Nazarî Ta’lim-i Lisân-ı Osmani* (1325), Hüseyin Cahid, *Türkçe Sarf ve Nahiv* (1326), Ali Nazîmâ, *Lisân-ı Osmânî- İkinci Sene* (1328), Abdullah Âtîf- Mes’ud Remzi, *Kavâid-i Osmâniyye* (1328). Bu eserlerin dil bilgisi kitabı olmasının yanında bir diğer önemli ortak özelliği de farklı kademelerde ders kitabı olarak düşünülmüş olmasıdır (Ercilasun, 2007:15).

Bu çalışmanın amacı, II. Meşrutiyet döneminin dil bilgisi tartışmaları arasında Ispartalı Hakkı Efendi’nin Türkçenin dil bilgisi özelliklerine ilişkin genel bilgilerini ve özel olarak da sözcük türleri tasnifini ortaya koymaktır. 1867’de Isparta’da doğmuş ve 5 Şubat 1923’te İstanbul’da vefat etmiş olan Ispartalı Hakkı Efendi, *Ağlarcızade Mustafa Hakkı, Ağlarcızade Hakkı Efendi* veya *Ağlarcı(ca)zade Ispartalı Hakkı* adlarıyla da tanınmıştır. II. Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı’nda Isparta Mebusu olarak görev yapmıştır. İslah-ı Huruf Cemiyeti üyesi olan Ispartalı Hakkı Efendi, yukarıda kısaca sözünü ettiğimiz Türk Derneğinin kurucularındandır. İslam Mecmûası, Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad ve Türk Yurdu gibi dergilerde “Osmanlı Dili Öğretimi”, “Türklük”, “Dilimiz İçinde” ve “Köyümden Geliyorum” vb. başlıklı çok sayıda yazı kaleme almış, (Efe, 2017: 33) okul, bilim ve kültür merkezlerinde konferanslar vermiştir¹.

Çalışmamızın dokümanını Ispartalı Hakkı Efendi tarafından 22 Ağustos ve 29 Ağustos 1325 (1909) tarihlerinde Mekteb-i Hukuk’ta rüştiye (ortaokul) öğretmenlerine verilen konferansın Sırat-ı Müstakim dergisinin farklı sayılarında “Lisan-ı Osmani Tedrisatı Hakkında” başlığıyla 13 bölümden oluşan yazılar oluşturmaktadır. Yazılara erişimde iki kaynak kullanılmıştır. Bunlar, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kütüphanesi tarafından dijital ortama aktarılan metinlerin eski yazı orijinal nüshaları

¹ Ispartalı Hakkı’nın hayatı ve eserleriyle ilgili Safa Ağlarcı tarafından kaleme alınmış ve Göltaş Kültür Yayınları tarafından yayımlanmış Ağlarcı(ca)zade Ispartalı Hakkı adlı biyografik eser önemli bir kaynaktır.

ve Bağcılar Belediyesi tarafından günümüz alfabesine aktarılan Sırat-ı Müstakim dergisinin 3. cildi olmuştur.

Dil ve Dil Bilgisine İlişkin Görüşler

Ispartalı Hakkı Efendi, konferansının bir bölümünde dönemin dil tartışmalarına atıfta bulunarak geçmişte Türk diline büyük haksızlıklar yapıldığını, bunun Türklüğe de yansındığını şu sözlerle ifade etmiştir:

Lisâna hizmetle mükellef olan söz ve kalem sahipleri bilerek bilmeyerek bu yanlış akıntıya kürek çekegelip güzel lisanımızı bataklara akıtmışlar, safvetinden kuvvetinden düşürmüşler. Bu akıntının içine düşüp gelenlerin başları dönmüş.. Kimse fenalığı görememiş, kimse selin önüne durup yolunu çevirmeye himmet edememiş. Türkçenin uğradığı bu felâket, bir taraftan Türklüğe de tesir ederek biz Türkler dünyanın sair milletleri arasında gerilerde yerlerde kalmışız. Büyüklerimizin çaresini göremediği bu derdin devasını çocuklarımızdan bekleyecek, onları buna karşı koyacak kuvvette yetiştirecek yerde onları da kendimiz gibi etmeye çalışıp duruyoruz. (LOHT4¹)

Buna karşın Türkçeye sahip çıkan bir kitlenin her zaman olduğunu ve Türkçenin geleceğini bu kitleye borçlu olduğu "... (Türkçe) Tamâmen kuruyacağı hâle gelmiş. Bereket versin ki çocuklar, kadınlar, bizim şu avâm dediğimiz muhterem Türkler bu ihânete iştirâk etmemiş, lisânlarına sâdik kalmış, Türkçe bu sâyede mahv olmaktan kurtulmuş. (LOHT2)" sözleriyle dile getirmiştir.

Ispartalı Hakkı Efendi'ye göre Türkçe, sözcük, kural, yapı... her anlamda Arapça ve Farsçanın tesiri altındadır ve böyle bir tesir dünyanın hiçbir dilinde görülmemiştir:

Lügatler bizim değil, telâffuz bizim değil.. Hattâ bizim lisânın mâzisi, hayâtı da münker. Peki, lügatlerimiz Arab'dan Acem'den gelmiş olsun peki "deniz" in bir adı da "bahr" imiş. Deryâ imiş, peki, bir şey için üç isim öğrenelim. Kezâlik bizim "kıyı"nın yanında "sâhil"i de "kenâr"ı da kabul edelim. Bârî bunları bizim diye kullanabilecek miyiz? Bunları işleten kâ'ideler bizim mi? Hayır, efendim hayır.. O da pek bizim değil. "Deniz kıyısı" gibi, "bahr sâhili", "deryâ kenârı" da kaba.. "Sâhil-i bahr" "kenâr-ı deryâ" diyeceğiz... Yine boyun eğeceğiz ki güneşin adı "âfitâb"dır yangının adı "harîk"tir. Fakat bu kadarla iş bitmez.. Ta 'bîrler parlak ve yüksek olmak için "âfitâb-ı cihân-tâb" diyeceğiz, "harîk-ı hânûmân-sûz" diyeceğiz. Niçin? Çünkü "güneş" kabadır. "Yangın" kabadır. Yâ bu "âfitâb"lar, "harîk"ler olmasa idi biz dâima kaba ta 'bîrler, kaba ifâdeler arasında kupkuru basbayağı bir hâlde mi kalacak idik? Dünyânın Türkçe'den başka lisânlarında böyle mi olmuş? ... "Ay" demeyeceksiniz, "mâh" diyeceksiniz "meh" diyeceksiniz, "meh-i tenhâ-rev-i semâ-peymâ" diyeceksiniz. "Deniz kıyısı" demeyeceksiniz, "sâhil-i bahr" diyeceksiniz. "Leb-i deryâ" diyeceksiniz. "Ne biterse leb-i deryâda biter" diyeceksiniz, parlak ma'naların kaba Türkçe ile ifâdesi kâbil olmadığını teslim edeceksiniz, bunlardan birisi, "meh-i tenhârev-i semâ-peymâ" sözünün Türkçede ifâdesi kâbil olamayacağını iddia etmiştir. "Kendi başına gökte gezen ay" dense bunda hiçbir letâfet olamaz imiş. "Üç mâh" demek "üç ay" demekten fasîh imiş? Çocuk "deniz" diyemeyecek "bahr" diyecek "bahrler" diyecek yerlerde "bahirler" diyebilecek mi? Hayır, "bihâr" diyecek, "ebhâr" diyecek "buhûr" diyecek. Ey sonra! "Hakîm"ler diyecek yerde "hükemâ" diyecek, "tabîb"de "etibbâ" diyecek, "marîz"de "marzâ" diyecek, "marzî" yazacak, "kerîm"de "kirâm" diyecek... Ey sonra? Sonrası yok... Sonu bulunmaz bir derd. (LOHT2)

¹ Konferans 13 bölüm olarak neşredilmiştir. Doğrudan alıntılar hangi bölümden alınmışsa ona göre kodlanmıştır: LOHT1(Lisan-ı Osmanî Tedrisatı Hakkında birinci bölüm), LOHT2 (Lisan-ı Osmanî Tedrisatı Hakkında ikinci bölüm) gibi.

Dil bilgisi ve dil arasındaki uyumsuzluğu “Kavâid kitaplarımız lisânımızın hâline, tabîatine göre de değil... Lisânımız her cihetçe sâde, her cihetce terâzî gibi sâ’at gibi muntazam ve fevka ’lâde iken kitaplar ona türlü fuzûlî sakatlıklar iftirâ ederler (LOHT2).” sözleriyle dile getiren Ispartalı Hakkı Efendi, dilimizdeki sakatlıkları şu örnekle ortaya koymaktadır:

Meselâ kelimenin âhirindeki kaf harekelendiğinde gayn olurmuş... Fakat -“ok”, “ak” gibi- bir heceli kelimelerle -“revnak”, “tevfik”, “istatistik” gibi- hâlis Türkçe olmayan kelimeler müstesnâ imiş. Halbuki iş böyle değildir. Fil-hakîka Türkçede kelimeler birbirine bağlanırken kullanılırken son harfe hareke geldiği olur hareke gelmekle kelime değişmez. Meselâ sonundaki kaf gayn olmaz. Şu var ki birden ziyâde heceli hâlis Türkçe kelimelerde –nedense– bir hususiyet meydana almış... Bunların sonlarındaki kaflar biraz gayn gibi telaffuz edilmek âdet olmuş. Bunların gayn ile yazılması pek zarûrî bir şey değil idi çünkü meselâ “kuruş” kelimesini gayn ile yazarsınız, biraz kaf gibi telaffuz ederiz. Bugün Suriye Arapları kaf harflerini hemen yutuyorlar buna bakıp da yazıda kafları atmalı mı? ...Fakat biz bir kere bu sekâmeti yapmışız, bu kafları gayn yazmayı âdet etmişiz. Bârî bu sakatlığı, bu müstesna hâli kâ’ide şekline koymayalım. Hayır, âhirdeki kâflar harekelenince gayn olmaz, işte ak, ok gibi bir heceli kelimelerle revnak, tevfik, istatistik gibi hâlis Türkçe olmayan kelimelerin kafları hep yerinde kalır. Şu kadar var ki bir heceden ziyâde heceli Türkçe kelimelerin âhirlerindeki kaflar müstesnâ. (LOHT2)

Ispartalı Hakkı Efendi içinde yaşadığı dönemi dil ve dil bilgisi çalışmaları açısından Fetret devrine benzetmektedir. Ancak bu durum, her ne olursa olsun, Türkçenin gelişmesi ve geleceği için yapıldığından olumlu olarak değerlendirmek gerekir:

Bugün görüyoruz ki kavâid fikri tezelzülde. Herkes bir akılda, herkes başka bir ictihâda tâbi. Lisân ve kavâid âleminde âdetâ bir anarşi, bir fetret hüküm-fermâ. İş kânûnunu buluncaya kadar bu hâl devâm edecek. Bu da bir inkılâptır. Bu fetret esnâsında işin sevk ü idâresine bakanların, muallimlerin, kalem sâhiplerinin, basîreti lâzımdır. Bunlarda lisânın âtisi için birtakım esaslı fikirler olmalı. O fikirler nedir? İşte hatıra gelenleri gelişi güzel sıraya koyuyorum: Türkçe kelimelerle anlatılabilen mefhûmları Türkçe söylemek. Olabildiği kadar Arabî ve Fârisî terkîb yapmamak. Arabî ve Fârisî ve Fransızca lüzûmsuz kelimeleri yavaş yavaş taramak, atmak.. Kendi kendine Türkçeleşen lügatleri hüsn-i telakki edip bunların emsâlinin çoğalmasına yol açmak.. Kelimeleri ağızdan çıktığı gibi yazmaya adım adım yaklaşmak.. Türkçe kelimelerin yazılışındaki mantıksızlık üzerine nazarları celb ile mantika uyan misâllere imtisâl etmek.. Arabî ve Fârisî kelimelerin imlâsında Türkçe’ye daha mülâyim sâde şekilleri tercih etmek.. Dillere dolaşan lâfzî ve ma’nevî galatları hataları ıslâh u tashih yolunu tutmak.. Türkçe’de temiz İstanbul Türkçesi’ni numûne tutarak sâdeliğe doğru biraz daha ilerlemek.. Lügatlerin ma’nâlarını tahdîd ü ta’yîne gayret etmek.. Türkçe’nin bir taraftan yeni yeni lâzım lügatler, yeni yeni lâzım ta’bîrler, ıstılâhlar, ulûm-ı müteârif ve kelâm-ı kibâr denilen meşhûr ta’bîrler yolunda müteârif cümleler edinmesine himmetler sarfetmek vesâire vesâire. (LOHT13)

Sözcük Türlerinin Tasnifi

Ispartalı Hakkı Efendi konferansında sözcük türlerine uzunca bir süre ayırmış, tasnif, tanım ve açıklamalar yapmıştır. Bunlar çerçevesinde Ispartalı Hakkı Efendi’nin sözcük türlerini tasnif ve açıklamalarını şöyle toplamak mümkündür¹:

İsim: İsim bir şey gösteren kelimedir. Fakat bu gösteriş ve bu şey hep bir değildir. Meselâ “taş” deriz. Bu bir isimdir, bir şey gösterir. Fakat bu şey bizce belli bir şey değildir. “Taş” deyince gözümüzün

¹ Sözcük türleri bahsi konferans neşrinin 4-12. bölümleri arasında dile getirilmiş, burada Ispartalı Hakkı Efendi’nin ifadelerine yazarlar tarafından herhangi bir ekleme veya yorum yapılmadan doğrudan aktarılmıştır.

önüne muayyen bir taş gelmez. O hâlde bu kelime neyi gösterir? Yerden çıkarılıp binâya fülân yarayan bir maddeyi gösterir. Kelime umûmiyet üzere bir cins gösterdiği için her taşa “taş” denir. Kezâlik “deniz” deriz. Bu kelime bütün denizlere âmm olarak “deniz” denen büyük suları gösterir. Fakat hangi deniz? Belli değil. Bütün denizlere “deniz” denir. Demek, “taş” ve “deniz” kelimeleri büyük bir cinsde âmmdir. Bu sebeble belli olmayan bir şey gösteren isme “*ism-i cins*” ve “*ism-i âmm*” deniyor.

İsim bazen belli bir şey gösterir. Meselâ “Marmara” da bir şey gösteren bir isimdir. O şey nedir? Belli bir denizdir. “Marmara” deyince Marmara şekliyle, hudûduyla gözümüzün önünde taayyün eder. “İstanbul” ve “Ahmed” denilince de böyle olur. Demek ki ismin bu nev’i bir ferde hâs olup o ferdi belli olarak gösterir. Böyle belli bir şey gösteren isme “*ism-i hâs*” ve “*alem*” deniyor.

İsim, işâret yerini tutar. Çünkü ismi kullanmayıp ismin müsemmâsı parmakla gösterilse maksad yine hâsıl olur. “Şu ağaç”, “bu kitap”, “o çocuk” gibi sözlerdeki “ağaç”, “kitap”, “çocuk” birer *ism-i cinstir*. Bunların üstlerindeki “bu”, “şu”, “o” nedir? Bunlar işâret yerini tutan birer kelimedir. Bir şey işâretle gösterilince belli olmaz mı? Bunlar da işâret ettiği ismi mübhemlikten kurtarıp belli hâle getiriyor. Böyle işâret ettiği şeyleri belli hâle getirerek gösteren bu üç kelimeye “*ism-i işâret*” deniyor.

İsim hisle anlaşılan veya zihinle bilinen her şeyi gösterirken, isim yerini tutan “ben”, “sen”, “o” kelimeleri sâir isimler gibi her şeyi göstermez. Yalnız şahsı ve zâtı yani mütekellimi, muhâtabı, gâibi gösterir. Böyle şahsı ve zâtı gösteren kelimelere “*ism-i şahıs*” yerinde “*zamir*” deniyor.

İsimler doğrudan doğruya bir şey gösterir. Fakat “büyük”, “küçük” gibi bazı kelimeler doğrudan doğruya ana bir şey göstermez. Belki doğrudan doğruya gösterilen ana şeyin keyfiyetini, şöyle böyle oluşunu gösterir. Böyle bir ana ismin keyfiyetini gösteren kelimeye “*ism-i keyfiyyet*” yerinde “*sıfat*” deniyor.

Asıl isimle sıfat yan yanadır ve bunların birinde olan şey diğeri de mevcûddur.. Bunların ikisini birlikte mütâlâa etmek daha münâsib olur. Filhakîka kendi aklımıza göre düşünürsek, buluruz ki bize esâsen isim ve sıfat lâzım.. Çünkü eşyâ ile karşı karşıyayız. Bunları isimleriyle tanıyacağız, vasıflarıyla anlayacağız. İşte dersihâne, salon, kapı, pencere, perde, bahçe... Bunlar geniş veya dar olur, büyük veya küçük olur, açık veya kapalı olur, yeni veya eski olur, muntazam veya gayr-ı muntazam olur. Umûmî düşünüyoruz yâ! Bize lâzım isimleri ve sıfatları ya hazırlanmış buluruz, ya hazırlanmış bulmayız da kendimiz hazırlarız. Meselâ “kömür” ismi hâzırdır, bunun için yorulmayız. “Kara” sıfatı yine hazırdır, bunun için de yorulmayız. Fakat “kömürlük” ve “karalık” ve “kömürcü” ve “kömürümsü” diyeceğimiz vakit, bunları biz yaparız.. “Kömürlük” mü diyeceğiz, “kömürlük” mu diyeceğiz, bunu biz biliriz. “Pelid kömürü” ve “kömür tozu” ve “kömür satıcı” ve “iri kömür” diyeceğimiz vakit, bunları böyle birbiriyle bağdaştırmak yorgunluğu bize yüklenir.. “Pelid kömürü” mü diyeceğiz, “pelidin kömürü” mü diyeceğiz ve kezâ “kömür satıcı” mı diyeceğiz, yoksa “kömür satıcısı” mı diyeceğiz, bunları yakıştırmak bizim işimizdir. Bu didiklemeden bulduğumuz netice şudur: İsim ve sıfat ya basittir, yani anasından nasıl doğmuş ve nasıl yapılmış ise o hâlde kalmıştır.. Ya edatla birleşmiştir, yani ma’nâya hizmet yolunda biraz daha ayaklanmışır.

İsim olsun sıfat olsun, kelimenin bir kere, ne hâlde ise o hâlde kalıp bir şey göstermesi var, bir kere de edat alıp birden ziyâde şey göstermesi var.. Kendi hâlinde kalıp bir şey gösteren kelime “müfred”dir, edat alıp birden ziyâde şey gösteren kelime “*cemi*” veya “*mecmû*”dur. Müfredlik asıl olan tabîi bir hâldir, *cemi*’lik asıl olmayan sînâi bir hâldir. Müfred kelimeler bir “*ler*” ilâvesiyle *cemi*’ olur. İşte hiç güçlük yok. Yalnız başka isim ve sıfatla birleşmiş kelimelere “*ler*” ayağı kelimeye sonradan takılacak yerde birleşmeden evvel yapışır. “Kömürler”, “kömürlükler”, “kömürcüler”, “taş kömürleri”, “kömürcünün kömürleri”, “kömürcülerin kömürleri” gibi.

Zamir: Zamir gayet husûsî isimlerdir, demiştik. Bunun da hâtırı kalmamak için bir iki sözle payımı vermeliyiz. Zamir de isim ve sıfat gibi ya basittir, ya bir şeyle birleşmiştir. Basit zamirler öyle hesapsız

değil. Topu üç tane şey: “Ben”, “sen”, “o”. Bunlar gayet husûsî olduğu, sâir isimler gibi her şeyi gösterecek yerde yalnız mütekellimi muhâtabı, gâibi gösterdiği için cemi’leri bayağı isimden farklıdır.. “Benler”, “senler”, “olar” denmez, “biz”, “siz”, “onlar” denir. Bu basit zamirlere “zamîr-i şahsî” derler. Zamirlerin bu “ler” edatından ârî cemi’leri pek nâdir olarak tekrar “ler”le cemi’lenir; “bizler”, “sizler” denir. Zamirin i’ mâl ve isti’ mâl hâline dâir münâsebetle daha evvel bir iki kelime söylendi. Filhakika bunun “benlik”, “bence”, “senli benli” gibi sayılı ta’bîrlerden başka imâl hâli yok.. “Bana”, “sana”, “ona”, tuhafıklarından başka, isti’- mâl hâlinde de ehemiyetle görülecek bir şey yok. Bunun isimle sıfatla birleşmesine gelince, o da uzun bir şey değil. Zamir, şahsın ve belli bir ismin yerinde geliyor.. Onun için bellidir, ma’rûftur.. Ma’rûf olduğu için bir mütemmimle bir muzâfun-ileyhle tetmîme ve ta’rîfe muhtaç değildir.. Onun için muzâf hâlinde bulunmaz. Fakat muzâfun-ileyh hâlinde bulunup ismin ma’nâsını tamamlar.. Şu farkla ki mütekellim ve muhâtabta alacağı edatları kendi cinsine ve kendi keyfine göre alır. Bayağı isimlerin izâfetinde olduğu gibi, meselâ “benin kitabı”, “senin kitabı”, “bizin kitabı”, “sizin kitabı” denmez.. “in” ve “i” takıntıları zamire yakıştırılıp, “benim kitabım”, “senin kitabın”, “bizim kitabımız”, “sizin kitabınız” denir.. Bu da pek muvâfık bir şeydir.

Zamirin böyle muzâfun-ileyh mevkiinde bulunup edatı kendi cinsine değiştirmesinden başka bir şey daha hâsıl oluyor.. Bu hâlde, yalnız muzâftaki edat, muzâfun-ileyhin varlığını yalnızlık hâlinde de gösterebildiği için, muzâfın ma’nâsını tamamlayan zamirin kendisine iş kalmıyor.. Pek hâcet olmayan yerlerde bunlar atılıp sözde hafiflik yapılıyor da “kitabım”, “kitabın”, “kitabı”, “kitabımız”, “kitabınız”, “kitapları” deniyor. İşte bu gibi hâllerde işe yarayan edatlara “*zamîr-i izâftî*” derler. Zamirlerin bir de isnâda yaraması var.. Halbuki bunu edattan, kırık kelimelerden bahsederken ortaya koymak lâzım. Çünkü zamirin bu türlü isme de takılır, fiile de yapışır. Bu sebeple bu bahsi sonraya bırakmak münâsiptir.

Bunları kavâidcilerimiz çokluk “*zamîr-i fi’lî*” ve “*zamîr-i nisbî*” diye yâd ediyorlar. İsnâda yaradıklarına bakılırsa bunlara “*zamîr-i isnâdî*” demek daha muvâfıktır. Master bütün fiillerin ve birçok isimlerin kökü ve anasıdır. Meselâ “istemek”, “tutmak” masterlarından, “istedi”, “istemiş”, “ister”, “istiyoruz” vesâire gibi bilumûm fiillerle “istik”, “tutma”, “tutuş”, “tutum”, “tutam”, “tutu”, “tutamak”, “tutkun”, “tutuk”, “tutak”, “tutucu”, “tutulan” gibi birçok isimler çıkar. Bu hâller masterın isim olmasına mâni değildir. Bakılsa en hâlis master, “iste”, “tut” gibi edattan pürüzden, fazla her şeyden kurtulmuş olan fiil maddeleridir. Fakat bunların bu iyiliği yanında bir de mahzuru var. Bunlardan zaman ve şahıs ayrılamıyor.. “İste” dendi mi, mutlaka bunun içinde “şimdi” ve “sen” ma’nâsı çâresiz oluyor. Bu sebeple “istemek”, “tutmak” gibi “mek”, “mak” edatlı kelimeler master yerinde kalıyor.

Fiil: Fiil, bir hal bir iş, bir varlık bildirir. Vâkıa bu da bir şey göstermek demektir. Fakat isim bir şeyi gösterip kaldığı hâlde, fiil bu kadarla kalmayıp o işin zamanını ve sâhibini de anlatır. Meselâ “uyudu”, “gördü” denildiği vakit, bunlardan anladığımız hâlden işten, varlıktan başka, uyuyan kim? Gören kim? Ne zaman uyudu? Ne zaman gördü? Bunları da berâber anlarız. Böylece meselâ “uyudu” kelimesinden “o” “geçmiş zamanda” uyudu” ma’nâsı çıkar. İşte bu kat’î fark, fiileri isimlerden kat’î sûrette ayırır.

Şu hâlde fiilde başlıca üç şey bulunuyor demek: Hâli ve işi bildiren asıl ma’nâ, bunları içine alan, bunların sâhibi olan şahıs... Bu üç şeyin birbirinden farklı olan unsurları birbiri ardınca sıra tutar. Yani tâ başta asıl ma’nâ unsuru bulunup zaman unsuru ondan sonra gelir, şahıs unsuru ise hepsinden sonraya kalır. Meselâ “gördünüz” kelimesi fiildir.. Bundaki “gör” unsuru “görme” denilen asıl ma’nâyı gösterir.. “d” veya “dü” unsuru bu ma’nânın zarfı olan zamanı ve fiilin bir tavrını gösterir.. “nüz” unsuru da bu ma’nâyâ sâhip olan, bu işi yapan şahsı gösterir. Kezâlik “gelmişiz” kelimesi fiildir.. Bunda “gel” ana ma’nâyı, “miş” zamanı, “iz” şahsı gösterir. Bu unsurlar bazı yerlerde böyle tertîb üzere tamam tamam, açık açık görünmese de kabul ettiğimiz esas makbûldür. İşte bu nokta fiilde en esaslı ve daima nazarda tutulacak bir noktadır. Bu noktadan sonra herkesçe ma’lûm bir iki istilâhı da şöyle bir ucuna dokunarak

uyandırmak münâsıptır.. Cümlece ma'lûmdur ki fiilde görünen varlığın, hal ve işin sâhibi olan şahsa ve şeye “fâil” derler. Bu hal ve iş yâ fâilin kendisinde kalır, yâ fâilden aşır başka birisine dokunur. Ma'nâsı fâilde kalan fiile “fi'l-i lâzım” ve ma'nâsı başkasına dokunan fiile “fi'l-i müteaddî” dedikleri gibi ma'nâ kendine dokunan o başka birisine de “mef'ûl” derler. Fâili belli ve meydanda olan fiile “fi'l-i ma'lûm” ve fâili nedense söylenmeyerek mef'ûlü fâil yerine getirilen fiile “fi'l-i mechûl” derler. Bazen fâilin yaptığı iş başkasına dokunacak yerde yine kendisine dokunur. Böyle fiile “fi'l-i mutâvaat” ve “fi'l-i mütâvî” denir. Bazen de fâiller birden ziyâde olur ve yaptıkları iş yine kendilerine dokunur. Böyle fiile “fi'l-i müşâreket” ve “fi'l-i müşârik” denir. Meselâ “Ahmed uyudu” dediğimizde “Ahmed” fâildir, “uyudu” fi'l-i lâzımdır. “Ahmed Mehmed'i gördü” dediğimizde “Mehmed” mef'ûldür, “gördü” bir cihetten fi'l-i müteaddî ve bir cihetten fi'l-i ma'lûmdur. “Ahmed görüldü” de “görüldü” fi'l-i mechuldür. “Ahmed göründü” de “göründü” fi'l-i mütâvî'dir. “Ahmed görüştü” de “görüştü” fi'l-i müşâriktir.

Mastar fiilin anası olduğu gibi, isimlerden sıfatlardan pek çoğunun da anasıdır. Gördük ki meselâ “tutmak” kelimesinden birçok isim ve sıfat çıkar.. Hele bunlardan “tutan”, “tutucu”, “tutmuş”, “tutkun”, “tutma”, “tutulan”, “tutulmuş”, “tutulucu” ve “bildik”, “tanidik” gibileri fiile pek yakın, pek alâkalı.. Sanki bunlar fiil iken zamandan şahıstan mayalarını kaybedip yerinden kaymış, fiilin sînesinden kopup isim ve sıfat olmuş. Bunlar fiile bu kadar yakın olmakla beraber isim familyasına girmiştir. Biz ise isim bahsinde değiliz, burada mastarı görüp geçeceğiz. Mastarın kendisi nereden çıkar? Bunu aramak, incelemek lügatçinin işidir, kavâidcinin işi değildir. Burada şu kadar söyleyebiliriz ki mastarların bazıları aslından doğuşundan mastardır, bazıları ise sonradan isimden sıfattan yakıştırılarak mastar hâline konulmuştur. Yani bunların bazıları kökten sürmedir, bazıları daldan eğmedir. Meselâ “görmek”, “doğmak” kelimeleri mastar olarak doğmuştur. “Boyamak”, “ekşimek”, “acımak”, “şekerlemek”, “tuzlamak”, “şekerlenmek”, “tuzlanmak”, “şekerleşmek”, “tuzlaşmak”, “ekşilenmek”, “acılanmak”, “ekşileşmek”, “acılaşmak” mastarları ise “boya”, “şeker”, “tuz” isimleriyle “ekşi”, “acı” sıfatlarından birer takriple doğurtulmuştur. Bu bakışa göre mastarlar, “aslî” olur, “ismî” olur, “vasfî” olur. Mastarlardan “boyamak”, “yamamak”, “sıvamak”, “ekşimek”, “eskimek”, “acımak” gibi bazıları isimden ve sıfattan mı çıkarıldığı, yoksa isim ve sıfat kendilerinden mi çıktığı bilinemeyecek kadar masdar-ı asliye yakındır veya masdar-ı aslîdir. Bazıları da “şekerlemek”, “şekerlenmek”, “şekerleşmek”, “tatlılanmak”, “tatlılaşmak”, “sertlenmek”, “katılaşmak” gibi isimden sıfattan yapıldıkları, yani “ismî” ve “vasfî” nev'inden mastar oldukları açık açık görünecek sûrette anadan doğma mastardan uzaktır ve aslî olmayan nevi'den mastardır. Bunu bundan ziyâde uzatmayalım.. Çünkü burada bize lâzım olan şey fiilerin “asıl ma'nâ” unsurudur. Asıl ma'nâ unsurundan sonra zaman unsuru gelir. Ma'- lûm ki zaman esâsen üçtür. *Mâzî, hal, istikbâl*. Bu unsorda zamandan başka bir şey de var. Meselâ “uyudu” da mâzî, “uyumuş” da mâzî.. Bunun birinde fiili görmüş olmak veya o kuvvetle telakki etmek var, diğerinde bunu başkasından işitmiş olmak veya o kuvvetle telakki etmek var. Buna bakınca bu unsura yalnız “zaman unsuru” demek biraz tesâmühlüdür.

Fiil bu unsuru alınca, “sîga” denen şey meydana gelmiş oluyor. Bilmem ki buna “sîga unsuru” dense olur mu? Ne ise “zaman unsuru” dedikçe bunu biraz daha fazla ma'nâda anlayıverelim. Fiil bu ikinci unsuru alınca, “sîga” denen şey meydana geliyor. “Sîga” ne? Fiilin bir hâli ki fiil o hal içine girince isimden tamamen ayrılıyor da zamanı da tazammun ediyor. Fakat burada da bir şey var. Fiilin zamanı tazammun etmek hâli her vakit pek sarîh değil.. Yani sîgaların bazısında zaman açık açık görünüyor, bazısında kapalıca veya kapalı gibi. Meselâ “gördü, görmüş, görür, görüyor, görecek, göre, görmeli, görse, görsün” sîgalarında zaman pek âşikâr. Halbuki “görüp, gördükte, gördükçe, görünce, görelî, gördüğü, göreceği, gördüğünden, görerek” gibi sîgalarda zaman biraz kapalı. Ötekilerde zaman gibi şahıs da açık açık görünürken bunlarda bu cihet de kör, bu cihet de sağır. “Görüp” diyoruz.. Peki, ne vakit görüp? Bundan sonra gelecek fiile bakmalı.. Meselâ “görüp kaçtı” dersek zaman mâzî imiş, “görüp kaçıyor” dersek zaman hal imiş diye hükmetmeli. Ne yapmalı? Aklımca esasta sîgayı iki nev'e ayırmalı. Bunun bir nev'inin, yani yarım yamalak ve oyuntu sîgaların zâten bizde ismi var: *Rabıt sîgaları*. Bunlara

“rabıt sîgaları” demeli... Tam ve kabadayı sîgalara “*ana sîgalar*” demeli. Bundan iyisini bulup da söyleyen olursa kabule hazırız. Evet, sîga esâsen ikidir: Ana sîgalar, rabıt sîgaları. Ana sîgaları arar tararsak dokuz taneden ibâret buluruz. Bunları şahıs ma'nâsından tamâmıyla kurtarmak kâbil olmadığından çâresiz biraz tesâmühle şahıs unsurundan zâhiren hâlî görünen gâib sûretini alarak “gördü, görmüş, görür, görüyor, görecek, göre, görmeli, görse, görsün”, sûretinde bulacağımız bu dokuz şekle sıra ile “*mâzî-i şuhûdî*”, “*mâzî-i naklî*”, “*fi'l-i muzârî*”, “*fi'l-i hâl*”, “*fi'l-i istikbâl*”, “*fi'l-i iltizâmî*”, “*fi'l-i vücûbî*”, “*fi'l-i şartî*”, “*fi'l-i emr*” denildiğini biliriz. Bunu bulduktan sonra, artık emir sîgasının “*emr-i gâib*” ve “*emr-i hâzır*” diye iki ayrı sîga sûretinde dağıtılması, sîga-i şartiyyenin fi'l-i iltizâmî ile “ise” fi'l-i îânesinin birleşmesi farz edilmesi gibi vehimlere itibâr etmeyiz.

Bulunan dokuz sîgadaki sîga unsurlarını, asıl ma'nâ unsurlarının her türlüüne takmak kâbilirdir. Asıllar, gerek mastarın aslî veya ismî veya vasfî nevinden olsun, gerek bunun lâzım, müteaddî, mechul, mütâvî, müşârik gibi tenevvülerinden olsun. Fark yok.. İşte her soydan birtakım asıllar, yani asıl ma'nâ unsurları.. Meselâ, “gör”, “uyu”, “damla”, “ekşi”, “acı”, “şekerle”, “tuzla”, “ezberle”, “azarla”, “kefenle”, “hesapla”, “eğril”, “doğrul”, “şekerlen”, “tuzlan”, “şekerleş”, “taşlaş”, “yeşer”, “karar”, “yeşillen”, “karalan”, “yeşilleş”, “karalaş”, “şekerlendiril”, “ballandırıl”, “uyut”, “uyuttur”, “görül”, “görün”, “görüş”, “görüştür”, “görüştür”... Sîga unsurları bunların hepsine kolayca yapışır.

“Rabıt sîgaları” diye ayırdığımız diğer nevi sîgalar için ne diyelim? “Gelip-okuyup”, “geleli-okuyalı”, “gelinceye kadar-okuyuncaya kadar” “gelince-okuyunca”, “geldikçe okudukça”, “geldikde - kaldıkda”, “geldiği ve geleceği – kaldığı ve kalacağı”, “geldiğinden ve geleceğinden - kaldığından ve kalacağından”, “geldikten sonra - kaldıktan sonra”, “gelerek-kalarak” sûretinde hemen bir on kadara çıkardığımız bu kısacık vazîfeli sîgalar için söyleyecek çok şeyimiz yoktur. Bunların bazıları “gelip”, “geleli”, “gelinceye kadar”, “gelince”, “geldikçe”, “gelerek” gibi her türlü oynaklıktan mahrûm, âdetâ paslı birer demir parçası hâlinde.. Ne zamânı görüyor, ne şahsın hatırına bakıyor.. Hep “gelip”, “geleli” sûretinde duruyor.. “Geldiği ve geleceği”, “geldiğinden ve geleceğinden” gibileri ise, arkadaşlarına bakınca biraz işlek.. Şahsa göre “geldiğim ve geleceğim”, “geldiğimde”, “geldiğimden ve geleceğimden”, “geldiğimden sonra” sûretlerine girip biraz hareket eseri gösteriyor. Bunlara sıra ile “*atfiyye*”, “*ibtidâiyye*”, “*intihâiyye*”, “*ta'kîbiyye*”, “*tevkîtiyye*”, “... (birinin adını bilmiyorum)”, “*ta'yîniyye ve sula*”, “*ta'lîliyye ve sebebiyye*”, “*zamâniyye*”, “*hâliyye*” adlarını ta'kîb geçerez. Fakat bu ta'bîrler pek mukarrer ve cümlece musaddak değil. Hattâ “geldikde” şeklinin kitaplarda yeri ve adı yok.. Bunun “geldikçe” sûretinde edâ edileceğini ve bu edâ daha muvâfik olacağını söyleyenler eksik değil.

Fiilde üçüncü unsur, şahıs unsurudur. Fiilde bununla şahıs, yani fâil anlaşılır. Bildiğimize göre, “fâil” denen şey fiilden dışarı ve ayrı bir şeydi. Bu, nasıl oluyor da fiile yapışıyor? Fiil ile kaynaşıyor, kayboluyor? Burada, zamirlerin ismine mütemmim ve muzâfunileyh olduğunda isimdeki izâfet edatını kendi cinsine çevirip, bazen onu kendi yerine yalnızca bıraktığını, hatırlamalı. Hani, “senin kitabı” terkîbi “senin kitabın” olup, bazen de yine tam bu ma'nâda olarak bundan yalnızca “kitabın” parçası kalmaz mıydı? Burada da öyle.. “Ben geldi”, “sen geldi”, “benler geldi” veya “biz geldi”, “senler geldi” veya “siz geldi”, “olar geldi” yerinde “ben geldim”, “sen geldin”, “biz geldik”, “siz geldiniz”, “onlar geldiler” deniyor.. Bazen de şahsı gösteren zamirler veya –“Ahmed geldi” misâlindeki “Ahmed” gibi– isim halindeki fâiller bütün bütün gidip yerlerine yalnızca “geldim”, “geldin”, “geldik”, “geldiniz”, “geldiler” kalıyor. Eğer fâil daima ve mutlaka dışarıda kalsa da fiilin içinde kendine bir nişâne bırakmasaydı, Türkçe'yi gayet basît cihetinden söylemek için emekleyen bazı acemîlerin dediği gibi, “ben geldi”, “sen geldi”, “biz geldi”, “siz geldi” deyip ıkınıp kalacaktık. Şahıs unsuru, fâil unsurudur. Fâil ise, fiile böyle yapışık hâlde bulunduğunda, sırf zamirdir.. Kavâidcilerin “zamir-i fi'lî” dedikleri şeydir. Böyle olunca yani şahıs unsuru kırık ve bitişik nev'inden zamirden ibâret olunca bunun esâsen üç ve cemi'leriyle berâber altı olması lâzım gelir. Filhakika da öyledir. Bütün ana sîgalarda tamam tamam altı şahıs unsuru bulunur. Yalnız emir sîgasında, mütekellimin kendi nefesine emri abes olacağı

için, mütekellimin müfredi de cem'i de yoktur. Fi'l-i iltizâmînin mütekellim şahısları olan “geleyim”, “gelelim” sûretlerini emrin mütekellimi zannetmemelidir. Şahıs unsuru, diye ayırdığımız bu nevi’ –fiile yapışık– zamirlerin kaç türlü olduğunu nasıl anlarız? Bunların çokluk hatırları sayılmıyor. Bunlardan “bilmek” ve “vermek” ile mürekkebe olanları en çok kullanılanlarıdır. “Bilmek”le mürekkebe olanlara “fi’l-i iktidârî” ve “vermek”le mürekkebe olanlara “fi’l-i ta’cîlî” derler. “Göreyazdı”, “uyuyadurdu”, “uyuyakaldı” gibi daha az kullanılan mürekkebe fiillere de sıra ile “*fi’l-i takribî*”, “*fi’l-i istimrârî*”, “*fi’l-i istikrârî*” denilir. “Yazadüştü”, “yazageldi”, “yazagitti” sûretindekilerin isimleri yok, kullanılması daha az. Bilmem bunlara “*fi’l-i tâkibî*”, “*fi’l-i istiğrâkî*”, “*fi’l-i te’yîdî*” dense olur mu?

Mürekkebe fiillerin iki tam fiilin birleşmesiyle mürekkebe olanlarını da geçtik. Sıra “gördü idi”, “uyumuş imiş” gibi şeylere geldi. “Gördü idi”, “uyumuş imiş”, “görür ise” diyoruz. Tam fiillere bu “idi”, “miş”, “ise” kelimelerini uyuntu etmekle ne yapıyoruz? Şüphesiz, basit fiilde olmayan bir faydayı te’min etmiş, fiile bir husûsiyet, bir başkalık vermiş oluyoruz.. Bunlarda hikâyeye gibi, rivâyete gibi, şart gibi sîganın aslında olmayan bir ma’nâ, bir koku hâsıl ediyoruz. Uyuntu ettiğimiz bu “idi”, “miş”, “ise” kelimeleri nedir? Bakılsa bunlar da birer fiildir.. Çünkü bunlarda zaman da var, şahıs da var.. Fakat fiil olmak için lâzım olan şeylerden asıl olan ma’nâ unsuru yok.. Asıl ma’nânın unsuru olmadığı gibi, unursuz olarak varlığı da pek belli değil. Demek ki, bunlar fiil ise bile kısıtlı ve nâkıs birer fiil. Filhakika bunlara hâllerine ve gördükleri işlere muvâfık olarak “*iâne fiilleri*” derler. Bunlardan birincisi “*hikâyeye fi’l-i iânesi*”, ikincisi “*rivâyete fi’l-i iânesi*”, üçüncüsü “*şart fi’l-i iânesi*” olduğu da ma’lûmdur. “idi”, “miş”, “ise”den ibâret üç sîgası olan mahûd nâkıs fiiller hatıra tebâdür eder. Evet, bunda zaman ve şahıs var, asıl ma’nâ yok gibi. Bu noksan ise burada bizim aradığımız bir kemâldir. Bundan sîga ve şahıs edâtını attıktan sonra ne kalırsa buna bir “mek” ilâve edince, zâhiren kısıtlı ve hakîkate üssülesas olan bu fiilin mastarı, “imek” sûretinde nâz ederek meydana çıkar. İşte sırf ilmî ve itibârî bir şey olan bu mastarın adı “*fi’l-i cevherî*”dir. Şu kadar asır güzel lisânımızın sînesinde kendini saklamış olan bu nâzenin “fi’l-i cevherî”, lisân mes’elelerinde pek derinlerde fennî ve mantıkî usûller ile dalgalık eden büyük üstâdımız Emrullâh Efendi’nin himmetiyle keşfolunup ilim âlemine ve muhterem millete takdîm ve hediye edilmiştir. Bu kıymetdâr keşif, iki üç sene evveline kadar, “Türkçe Sarf ve Nahiv” ile “Osmanlı Lisânı” ismindeki kitaptan evvel kavâid- nâmelere girmemiş, teessüflere şâyân olarak hâlâ bile lisân muallimlerinden çoğunun meçhûlü bulunmuştur.

Edat: Edat, isim ile fiilden büsbütün farklıdır. Çünkü isim bir şey gösterir. Fiil, hem bir şey gösterir hem de bu şeyin zamanını ve sâhibini tazammun eder. Edat ise, kendi başına, kendi hesabına bir şey gösteremez, âlet mesâbesinde kalarak isim ile fiile öteberi meyâncilik ve hizmetkârlık eder. Bunu biliriz. Edatların isme ve fiile böylece hizmetkârlık etmesinde en evvel göze çarpan bir cihet var.. Bunlar hizmet ettikleri kelimelere ya bitişerek onlarla berâber yürür.. Yâ ki bitişmeyerek onların ilerisinde gerisinde bulunur. Nitekim “sütlük”, “sütçü”, “sütlü kahve”, sözlerindeki “lük, çü, lü” parçaları, etle turnak gibi yapışma sûretinde, isme bitişmiştir. Kezâlik “sütü”, “sütçüyü”, “süte”, “sütçüye”, sözlerindeki “ü, yü, e, ye” parçaları, ayakkabı gibi takılma sûretinde, isme bitişmiştir. Ve kezâ “Süt içildi”, “İçeceğim” sözlerindeki “il” ve “di, ecek”, ve “m” parçaları, yapışma ve takılma sûretiyle, fiile bitişmiştir. Ama “İştihâ ile içtim”, “Sıhhat için içtim”, “Fâidesinden nâşî içtim”, “Su gibi içtim”, “Sütü de içtim; suyu da”, “İçerim de, içmem de”, “Hem içerim, hem içmem”, “Ne içerim, ne içmem”, “Ya içerim, yahud içmem”, “Yemekten evvel içerim”, “Artık içerim”, “Erken içerim”, “Yazın içerim”, “Sabahleyin içerim”, “Çok içerim”, “Kaynayınca içerim”, “Severek içerim”, “Seve seve içerim”, sözlerindeki “ile, için, den nâşî, gibi, de, hem, ne, ya, yahud, den evvel, erken, yazın, sabahleyin, çok, kaynayınca, severek, seve seve” kelimeleri isme ve fiile bitişmemiş, onların yanında gölge gibi kalmıştır. Bu misâllere, bu misâllerdeki hâllere nazaran edat, en ibtidâ iki kısım: Bir kısmı muttasıl ve gayr-ı müstakil, bir kısmı munfasıl ve müstakil. Muttasıl ve gayr-ı müstakil edatlar hem kısıtlı ve hem oyuntu hâlinindedir... Munfasıl ve müstakil edatlar ise kendi başına iş göremese ve oyuntu hâlinde bulunsun da kısıtlı hâlinde değildir.

Müstakil neviden olan edatların “ile, sebebiyle, hasebiyle, için, den nâşî, e mebnî, gibi, de, dahi, hattâ, ise, ise de, şâyed, eğer, gerçi, sonra, başka, gâh, bazı, belki, çünkü, bâri, zîrâ, bile, hattâ, işte, artık, daima, aslâ, fakat, hemen, meğer” falân filân gibi hayli efrâdı var. Bunlardan başka “binâenaleyh, binâberîn, ezcümle, liecl, bilihtiyâr, bilâihtiyâr, bi’ssihhati ve’l-âfiye, maatteessüf, alel-âde, ber-vech-i bâlâ, alâvechi’t- tafsil, hakîkaten, rağmen” vesâire gibi şeyler de bu zümreden.. Hattâ bizim kavâidcilere göre, “evet, hayır, hay hay, âh, oh, eyvâh, hayfâ, vâh, el-hazer, zinhâr, haydi” gibi nidâlar ve bu kuvvetteki kelimeler de bunlarla berâber.

Söz içinde ma’naları ta’dil ve tetmîm etmek yolunda iş gören bu nevi’ müfred ve mürekkeb kelimeler, hizmet ettikleri kelimelere alel-âde hâllerde tekaddüm eder. Bunlar onların mef’ûlü olur, zarfı olur, hâli vesâiresi olur. “Âh”, “eyvâh” gibi nidâlar ise ma’nâca da müstakildir.. Yanında buldukları kelimelerin tâbii de değildir. Bunların her biri başlı başına bir cümledir. Bu sebeple bunları kuru birer edat saymak pek doğru değildir. “Müstakil edat” nâmıyla telakkî ettiğimiz bu nevi’ kelimeleri tahlil etmek gayet uzun ve güç bir iştir. Bunları bu kadarla bırakmak çâresizdir. Bunları bu kadarla bırakıp diğer kısma gelelim.

Asıl edat, lafzı müstakil olmayan edatlardır. Çünkü yalnız bunlar kırıntı hâlinededir, âlet mesâbesindedir. Bu nevi’ edatlar, ya isme hizmet eder, ya fiile... Ya a’mâle yarar, ya isti’mâle... Yani bunlar, isme de yapışır, fiile de yapışır... Bu yapışma ile ya yeni bir kelime teşekkül eder, ya evvelden müteşekkil bir kelime maksada göre kullanılır, hülâsa, bunlarla isim teşkil edilir, tasarruf edilir, fiil teşkil edilir, tasrîf edilir. Bu sûretle asıl edat diye saydığımız bu sınıf pek tabî dört nev’e ayrılır: İsim teşkiline yarayan edat, ismi isti’mâle yarayan edat, fiil teşkiline yarayan edat, fiili isti’mâle yani tasrîfe yarayan edat... Bu tasnîf, çocukların zihnini yormayacak sâde bir tasnîftir. Onun için bendeniz bunu tercîh ve tervîc ediyorum. Bunları sıra ile birer birer gözden geçirelim.

Birinci derecede, isim teşkiline yarayan edat... Bunlar takım takım... Bir takımı “lik, lık, ci, li, siz, cek, ceğiz, cak, çağız, ce, si, msi, mtirek, mtırak, deş, daş” gibi bir isimle, bir sıfattan başka bir kelime teşkiline hizmet eder. “Kömürlük”, “odunluk”, “yeşillik”, “karalık”, “kömürcü”, “odunlu”, “kömürsüz”, “köycük”, “kasabacık”, “çocukçağız”, “Türkçe”, “balsı”, “pekmezimsi”, “ekşimtırak”, “sarımtırak”, “yoldaş” gibi. Bunların bazıları pek işlek, bazıları kullanılmaz hâlde metrûk... Bir takımı “m-m, n-n, k-i, nin-si, ..-i, m-miz, n-nız, lerin-leri, li, de, den” gibi birden ziyâde kelimeleri terkiplerle bir kelime işi gördürmeğe hizmet eder. “Benim kitabım”, “senin kitabım”, “odanın kapısı”, “dağ başı”, “onbaşı”, “sütlü kahve”, “dağda bağ”, “etten kale”, “baştan kara” gibi. Bunlarda da türlü türlü hâller var... Bir takımı “mek, mak, meklik, maklık, me, ma, ş, yiş, m, l, n, ş, t, dır, dırt, dırttır” gibi master neviden kelimelere yordaklık eder. “Görmek”, “bakmak”, “görmeklik”, “bakmaklık”, “görme”, “bakma”, “görüş”, “bakış”, “görüm”, “bakım”, “görölmek”, “görünmek”, “görüşmek”, “bakışmak”, “bakıtmak”, “baktırmak” vesâire gibi. Bunlar da türlü türlü... Bir takımı “ici, ücü, inici, ünücü, n, an, ik, ök, k, ık, uk, ak, ken, kan, gan, ağan, gin, kün, kın, gın, ç” gibi müştak kelimelerden yeni kelimeler çıkmasına vâsita olur. “Görici”, “görücü”, “görünücü”, “gören”, “bakan”, “kesik”, “düşük”, “ürkek”, “kırık”, “bozuk”, “korkak”, “döğüşken”, “çalışkan”, “alınan”, “kaçağan”, “gergin”, “düşkün”, “şaşkın”, “dargın”, “güleç” gibi. Bunların içinde pek çok şeyler, aralarında pek çok başkalıklar var. İsimleri cem’ hâline getiren “ler” takıntısı da bu nevi’ edatlardandır. “ler” edatı bunların aralarına da girer, sonlarına da takılır. “Sütler”, “sütlükler”, “benim kitaplarım”, “odaların kapısı”, “sütlü kahveler”, “dağ başları”, “onbaşılar”, “dağda bağlar” vesâire gibi. Bu nevi edatlar, birbirine tedâhül de eder. “Sütsüzlük”, “sütlüksüz”, “sütlüksüzlük”, “sütsüzlükten”, “sütsüzlüklerinden” gibi. Son misâlde “siz, lik, ler, i, den” sûretinde beş edat birbirine tedâhül edip yüklenmiştir. İhtâra hâcet yoktur ki yaptığımız iş, bu nev’in şöyle üstüne ve hatıra gelenlerini söyleyivermekten ibârettir. Yoksa bunların daha pek çok emsâli ve pek çok ince farkları vardır.

İsim bahsinde biraz söylediğimiz vechile, Arabî ve Fârisî kelimelerden bu türlü teşkilât yapıldığı zaman Türkçe edatlara bedel çokluk Fârisî edatlara tutunup Arabî kalıplara dökülürler.. Fârisî'den “gâh, istân, zâr, sâr, lâh, gede” gibi mekân ve zaman gösteren, “î, î, mend, yâr, nâk, ver, în” gibi nisbet gösteren, “âr, kâr, gâr, ger, bân, vân, vâr, ân” gibi fâiliyet gösteren, “vâr, veş, âsâ, mânend, sân” gibi teşbîh gösteren, “dân” gibi âlet ve “çe” gibi tasgîr gösteren edatları alıp “seher-gâh”, “güzer-gâh”, “tâb-istân”, “Arab-istân”, “lâle-zâr”, “seng-sâr”, “seng-lâh”, “mey-gede” gibi “Bağdâdî”, “derd-mend”, “hüş-yâr” ve emsâli gibi “harî-dâr”, “kâm-kâr”, “bağ-bân” ve emsâli gibi, “divâne-vâr”, “mâhveş”, “cennet-âsâ” ve emsâli gibi, “rîk-dân” ve “tarîh-çe” gibi binlerce süslü lügatlar ibdâ ederler. Arabî kelimeleri “mef'al, mef'il, mif'âl, fâ'il, mef'ûl, faâl, fail” gibi kalıplara döküp “mektep”, “menzil”, “miftâh”, “kâtib”, “mektûb”, “gammâz”, “hevîn” gibi genişlikler ihtirâ ederler. Kezâlik masdariyet için “î”, ve “yet” edatlarıyla “siyâhî”, “hünerverî”, “câhiliyet”, “âdemiyet” gibi tasarruflar yapmak yoluna giderler. Bizim “ce” yerinde Fârisî'nin “âne” edatıyla “câhil-âne”, “tıfl-âne” derler.

Ne yaparlarsa yapınlar, ne derlerse desinler, burada dikkat edilecek nokta şudur: Böyle mülemma ve süslü ta'bîrlerin i'mâlini lügatçıya ve lügate bırakmalı, isti'mâlinde i'tidâli tecâvüz etmemeli. İkinci derecede ismi isti'mâle yarayan... edat bunlar ötekilerden daha az ve daha toplu... Mef'ûliyet edatları diye tanıdığımız “î, yi, e, ye, de, den” parçaları bu nev'in en yüzde kerestesi.. Kezâlik sıfatların üstüne gelen “en, pek” kelimeleri de bunlardan.. Gördüğümüz “lik, ci, li, siz, cek, ceğiz, ce” ve “m-m, n-n, n-im, miz,...” kırıntılılarıyla, istifhâma yarayan “mi” edatının ve “ile, için, üzere” vesâire gibi müstakil vâsıtaların burada da işleri var. Burada sözü uzatmamak için diyebiliriz ki birinci derecede görülen edatlarla yeni kelimeler meydana gelir, bu kelimeler lisânın demirbaş malı olarak mal defterine, lügat-nâmesine yazılır. İkinci derecedekilerle bu hazır lügatlar söz içinde aşağı yukarı yürütülüp kullanılır, bunlardan istifâde edilir.

Sözü kısa keselim.. Fakat “mi” edatı hakkında bu münâsebet üzerine bir misâl nazarları celbetmemek haksızlıktır. Çünkü söz içinde şüpheli görülüp de anlatmak istenen noktaya kolayca yapıştırılıveren bu mübârek edatın kullanışı zannolunur ki lisânımıza vergi bir şeydir. Meselâ “İzmir'den birâderden bayramda posta ile mektup almak” gibi bir sözü; “İzmir'den mi birâderden bayramda posta ile mektup aldınız?”, “İzmir'den birâderden mi bayramda posta ile mektup aldınız?”, “İzmir'den birâderden, bayramda mı posta ile mektup aldınız?”, “İzmir'den birâderden bayramda posta ile mi mektup aldınız?”, “İzmir'den birâderden bayramda posta ile mektup mu aldınız?”, “İzmir'den birâderden bayramda posta ile mektup aldınız mı?” sûretinde bu edat sâyesinde her şüpheli noktadan didikleme ne nâzenîn bir kolaylıktır! Üçüncü derecede fiilin teşkiline yarayan edat... Bunlar da takım takım.. Bir takımı “l, n, ş, t, dır, dırt, dırttır” gibi bir nazardan fiile, bir nazardan masdara âit.. Bir takımı “ici, inici, ünücü, n, an” vesâire gibi kezâlik bir cihetten fiile, diğer cihetten müştak isimlere ve sıfatlara âit... Bir takımı “di, miş, r, er, ır, ur, ecek, acak, e, meli, malı, se, sin, sün” ve “up, yup, eli, yeli, yalı, ince, yince, dikçe, dıkça, dikte, dikta, diği, dığı” vesâire gibi sırf fiil teşkiline hâdim. Elbette bunlarda da birçok iş var. Dördüncü derecede fiilin tasrîfine yarayan edat... Bunlar ismin isti'mâline yarayan edatlara tekâbül ediyor gibi... Sanki fiil sîgaları bu nevi' edatlarla isti'mâl yoluna giriyor. Şu farkla ki bunlarda isimleri işleten edatlardan fazla hüküm ve isnâd kuvveti de var. Bu da bunların fi'l-i cevherîden rûh almasından ileri geliyor. Fiil bahsinde aşağı yukarı dört beş şekil içinde bulduğumuz “zamîr-i fi'lî”ler işte bu nevi' edatlardan ibârettir. Vâkıa zamîrlere “edat” demek âdet değilse de, bunların kırıntı şeklinde kalan bu nev'ine o nazarla bakmak yanlış bir şey değildir.

Sonuç

Ispartalı Hakkı Efendi, dil ve dil bilgisine ilişkin düşüncelerinde her zaman Türk'ü ve Türkçeyi ön planda tutmuş, Arapça, Farsça ve Fransızcanın dil bilgisi kurallarıyla yapılan terkipler ve bu dillerden

alınan sözcükler yerine Türkçelerinin kullanılmasını ve ölçünlü (standart) dilde İstanbul Türkçesinin esas alınmasını dilimizin geleceği açısından oldukça önemli görmüştür.

Ispartalı Hakkı Efendi, dönemin önemli tartışmalarından biri olan dil bilgisi bahsine de taraf olmuş, verdiği konferansta sözcük türleri üzerine tasnif, tanım ve açıklamalar yapmıştır. Yukarıda etraflıca açıkladığımız üzere sözcük türlerini isim, fiil ve edat olmak üzere üçe ayırmış ve bunlar üzerine önemli bilgiler sunmuştur.

Kaynakça

- Polat, N.H. (2003). Türkçenin Öğretimi ve Ahmet Cevdet Paşa, TÜBAR, S.13. s. 447-454.
- Akyüz Y. (2005). Türk Eğitim Tarihi M. Ö. 1000- M.S.2004, Ankara: PegemA Yayıncılık.
- Altınova, A. (2010). Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Efe, A. (2017). Bizim Ramazanlar. Göller Bölgesi Aylık Hakemli Ekonomi ve Kültür Dergisi, Ayrıntı, S.51, s.33-37.
- Ercilasun, A.B. (2007). Türk Lehçeleri Grameri. Ankara: Akçağ.
- Bağcılar Belediyesi (2014). Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sırâtımüstakim Mecmuası, C..3. İstanbul: Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları Dizisi.
- Ispartalı Hakkı (1325). Lisan-ı Osmanî Tedrisatı Hakkında Konferans 2, c. 03, sa. 058, sy. 091 – 096, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Sırat-ı Müstakim, MakalelerSM_00599
- Ispartalı Hakkı (1325). Lisan-ı Osmanî Tedrisatı Hakkında Konferans 3, c. 03, sa. 059, sy. 105 – 106, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Sırat-ı Müstakim, MakalelerSM_00608
- Ispartalı Hakkı (1325). Lisan-ı Osmanî Tedrisatı Hakkında Konferans 4, c. 03, sa. 060, sy. 118 – 123, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Sırat-ı Müstakim, MakalelerSM_00618
- Ispartalı Hakkı (1325). Lisan-ı Osmanî Tedrisatı Hakkında Konferans 5, c. 03, sa. 061, sy. 139 – 142, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Sırat-ı Müstakim, MakalelerSM_00634
- Ispartalı Hakkı (1325). Lisan-ı Osmanî Tedrisatı Hakkında Konferans 6, c. 03, sa. 062, sy. 153 – 155, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Sırat-ı Müstakim, MakalelerSM_00644
- Ispartalı Hakkı (1325). Lisan-ı Osmanî Tedrisatı Hakkında Konferans 7, c. 03, sa. 063, sy. 173 – 176, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Sırat-ı Müstakim, MakalelerSM_00660
- Ispartalı Hakkı (1325). Lisan-ı Osmanî Tedrisatı Hakkında Konferans 8, c. 03, sa. 066, sy. 213 – 217, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Sırat-ı Müstakim, MakalelerSM_00693
- Ispartalı Hakkı (1325). Lisan-ı Osmanî Tedrisatı Hakkında Konferans 9, c. 03, sa. 066, sy. 213 – 217, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Sırat-ı Müstakim, MakalelerSM_00706
- Ispartalı Hakkı (1325). Lisan-ı Osmanî Tedrisatı Hakkında Konferans 10, c. 03, sa. 070, sy. 281 – 283, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Sırat-ı Müstakim, MakalelerSM_00739
- Ispartalı Hakkı (1325). Lisan-ı Osmanî Tedrisatı Hakkında Konferans 11, c. 03, sa. 070, sy. 281 – 28 İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Sırat-ı Müstakim, MakalelerSM_00754
- Ispartalı Hakkı (1325). Lisan-ı Osmanî Tedrisatı Hakkında Konferans 12, c. 03, sa. 073, sy. 329 – 331 İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Sırat-ı Müstakim, MakalelerSM_00778
- Ispartalı Hakkı (1325). Lisan-ı Osmanî Tedrisatı Hakkında Konferans 13 c. 03, sa. 074, sy. 344 – 345, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Sırat-ı Müstakim, MakalelerSM_00791
- Karal, E. Z. (2001). Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama), Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, s. 7-97, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şahin, M., Tokdemir, M.A. (2011). II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler, Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, 9(4), 851-876.